

Jazykové roviny

tvárosloví

slovo?

???

morfém

→ morf, alomorf

znak (forma + význam)

neznak (jen forma)

hláskosloví

foném

→ fon, alofon

písmo

grafém

→ graf, alograf

Slovo

- jednotka chápaná/vnímaná spíš intuitivně
- lze je vymezovat podle různých kritérií, obtížnost definice, různé perspektivy

a) pohled grafický

slovo = řada grafémů, tedy to, co je z obou stran odděleno mezerou (nebo z jedné strany interpunkčním znaménkem)

problémy:

- vázání morfémů těsněji k sobě:
dělal jsi = 2 slova × *dělals* = 1 slovo? (*can not* × *can't*)
- víceslovná pojmenování dávají smysl jen jako celek
kokoška pastuší tobolka = 3 slova, nebo 1 slovo? (*New York, sign up, as well as*)
- frazémy dávají smysl jen jako celek
honit bycha = 2 slova, nebo 1 slovo?

Slovo

- jednotka chápaná/vnímaná spíš intuitivně
- lze je vymezovat podle různých kritérií, obtížnost definice, různé perspektivy

b) pohled fonetický/fonologický

slovo = řada hlásek/fonémů, tedy to, co trvá od pauzy k pauze,
případně to, co má pouze jeden přízvuk

problém:

- nekryje se už s pohledem grafickým:
spojení předložka + jméno se vyslovuje bez pauzy, s jedním přízvukem:
na stole = foneticky 1 slovo, graficky 2 slova

Slovo

- jednotka chápaná/vnímaná spíš intuitivně
- lze je vymezovat podle různých kritérií, obtížnost definice, různé perspektivy

c) pohled významový

slovo = to, co nese význam (tj. znak = má označující a označované)

problémy:

- definice je nedostačující:

význam nesou i menší jednotky, tj. morfémy

- některá slova získávají význam až ve spojení s jiným slovem: např.

předložka *na* – ve spojení *na stole* získává význam „kde“, ve spojení *na stůl* význam „kam“

Slovo

- jednotka chápaná/vnímaná spíš intuitivně
- lze je vymezovat podle různých kritérií, obtížnost definice, různé perspektivy

d) pohled formální/gramatický

slovo = to, co je **přemístitelné**, lze je ve větě přemísťovat jako celek (× morfém)

problém:

- různá slovosledná pravidla v různých jazycích (pevnější slovosled – angličtina, čínština apod. × volnější slovosled – čeština, latina apod.)

slovo = to, co je **nepřerušitelné**: jeho jednotlivé části nemohou měnit své pořadí

Slovní druhy?

- 1) podstatná jména – substantiva
- 2) přídavná jména – adjektiva
- 3) zájmena – pronomina
- 4) číslovky – numeralia
- 5) slovesa – verba
- 6) příslovce – adverbia
- 7) předložky – prepozice
- 8) spojky – konjunkce
- 9) částice – partikule
- 10) citoslovce – interjekce

= rozdělení na základě kritéria:

a) významového:

slova autosémantická/plnovýznamová (1, 2, 4, 5, 6)

slova sysémantická/neplnovýznamová (7, 8, 9, 10)

co 3?

b) formálního:

ohesbná (1–5) → gramatické kategorie (jmenné, slovesné)

neohesbná (7–10)

co 6?

Gramatická kategorie

= situace, kdy je v jazyce určitý gramatický význam vyjadřován určitým ustáleným systémem prostředků (forem), a to závazně na určité třídě slov

– počtem gramatických kategorií a jejich vnitřní konfigurací se od sebe jednotlivé jazyky liší

Gramatické kategorie jmenné

rod (genus)

1) založen na přirozeném/biologickém rodu, ale plně se s ním nekryje

– členy:

mužský rod (maskulinum)

ženský rod (femininum)

střední rod (neutrum)

2) založen na životnosti (životná, neživotná)

3) založen na jiných příznacích („osoby“, „rostliny“, „malé věci“, „velké věci“ ap.)

trvalá kategorie u substantiv: *žena, muž, dítě, stůl, židle, město*

proměnlivá kategorie u adjektiv a pronomin: *milý, milá, milé, ten, ta, to*

Gramatické kategorie jmenné

číslo (numerus)

– vyjadřuje četnost jevů, které jsou označovány daným slovem

– členy

jednotné číslo (singulár)

množné číslo (plurál)

dvojné číslo (duál)

deviace:

jména hromadná (singularia tantum): *listí, kamení, uhlí*

jména pomnožná (pluralia tantum): *nůžky, housle*

vykání

onikání

Gramatické kategorie jmenné

pád (casus)

- vyjadřuje vztah mezi jménem a jiným výrazem ve větě
- velké odlišnosti mezi jazyky

členy:

nominativ

genitiv

dativ

akuzativ

vokativ

lokál

instrumentál

pády prosté × předložkové

pádový synkretismus

Gramatické kategorie jmenné

určenost

– založena na významovém protikladu

známé (již určené) : neznámé (ještě neurčené)

určitý člen : neurčitý člen nebo nic

ang. *the* *a*

stř. *ὁ, ἡ, τό* *∅*

rum. *-ul, -a* *un, o*

Gramatické kategorie slovesné

osoba (persona) + číslo (numerus)

– **osoba** vyjadřuje vztah mezi vykonavatelem děje a osobami přítomnými/nepřítomnými při promluvě:

jednotné číslo:

1. osoba: vykonavatel děje je totožný s mluvčím
2. osoba: vykonavatel děje je totožný s adresátem, na kterého se mluvčí obrací
3. osoba: vykonavatel děje je někdo mimo promluvu, na něhož se odkazuje

množné číslo:

1. osoba: mluvčí patří do skupiny vykonavatelů děje:
ne já+já+já, ale: já+ty (inkluzivní = včetně adresáta), já+on (exkluzivní) ap.
2. osoba: adresát patří do skupiny vykonavatelů děje: ty+ty, ty+on, ty+oni ap.
3. osoba: do skupiny vykonavatelů děje nepatří ani mluvčí ani adresát: on+on

Gramatické kategorie slovesné

osoba (persona) + číslo (numerus)

– **číslo** u slovesa nevyjadřuje četnost děje, ale pouze shodu s řídícím jménem (podmětem věty)

jednotné číslo (singulár): *Petr píše*

množné číslo (plurál): *děti píší* (týž děj vykonáván více subjekty)

dvojná číslo (duál)

× četnost děje = tzv. **iterativnost** = opakování děje: *psát : psávat*

Gramatické kategorie slovesné

čas (tempus)

a) absolutní čas: určení času děje vzhledem k času promluvy:

minulý čas (préteritum, (im)perfektum): děj se odehrál před dobou promluvy

Psal

přítomný čas (prézens): děj se odehrává v čase promluvy

Píše

budoucí čas (futurum): děj se odehraje po době promluvy

Bude psát

b) relativní čas: vztah dvou dějů z hlediska jejich zařazení na časové ose

předminulý čas: *I had written*

předpřítomný čas: *I have written*

předbudoucí čas: *I will have written*

Gramatické kategorie slovesné

způsob (modus)

– vyjadřuje postoj mluvčího k obsahu věty z hlediska její reálnosti

reálnost → oznamovací způsob (indikativ): *psal jsi, píšeš*

nereálnost, různá míra nejistoty mluvčího, zda děj nastane:

přací způsob (optativ): „kéž napíšeš“

rozkazovací způsob (imperativ): *napiš!*

podmiňovací způsob (kondicionál, konjunktiv/subjunktiv): *napsal bych*

Gramatické kategorie slovesné

rod (diateze)

– vyjadřuje vztah mezi podmětem věty a původcem děje

rod činný (aktivum): v podmětu je aktivní účastník, vykonávající děj
učitel chválí žáka; zedníci staví dům

rod trpný (pasivum): v podmětu je pasivní účastník, zasažený dějem
žák je chválen učitelem; Dům je stavěn zedníky; Dům se staví

medium, mediopasivum: v podmětu je aktivní účastník, vykonávající děj,
z něhož má prospěch, na němž je zainteresován
„muž se holí“, „nese si“

Gramatické kategorie slovesné

vid (aspekt)

– vyjadřuje ukončenost : neukončenost děje vyjadřovaného slovesem

vid dokonavý (perfektivum): *napsat*

vid nedokonavý (imperfektivum): *psát*

Základní dělení morfémů

lexikální *muž-* „dospělá osoba mužského pohlaví“

- pojmenovávají
- kořeny slov
- početnější a otevřenější množina

gramatické *-0* „nom. sg.“

- usouvztažňují
- gramatické kategorie, příp. jejich kombinace
- méně početná a uzavřenější množina

Základní dělení morfémů

lexikální *muž-* „dospělá osoba mužského pohlaví“

- pojmenovávají
- kořeny slov
- početnější a otevřenější množina

slovotvorné *-ík-, -íček-* „zdrobnělost, menší velikost“

- významově se podobají lex. morfémům: „pojmenovávají“, modifikují význam lexikálního morfému → vzniká nové slovo
- formálně se podobají gram. morfémům: mají podobu afixů

gramatické *-o* „nom. sg.“

- usouvztažňují
- gramatické kategorie, příp. jejich kombinace
- méně početná a uzavřenější množina

Slovotvorba – vznik nových slov: prostředky

(1) tvoření nových slov

a) odvozování (derivace):

- pomocí sufixu/přípony: *voda* → *vod-ník*
- pomocí prefixu/předpony: *běh* → *vý-běh*
- pomocí prefixu i sufixu: *břeh* → *ná-břež-í*

b) skládání (kompozice): *teplo* + *měřit* → *teplo-měr*

c) tvorba víceslovných pojmenování: *setý* + *hrách* → *hrách setý*

d) tvorba frazémů: *vzít nohy na ramena*, *dát si dvacet*

e) zkracování: *Česká republika* → *ČR*, *František* → *Franta*

Slovotvorba – vznik nových slov: prostředky

(2) rozšiřování významu už existujících slov

list – původně jen „zelený orgán rostlin“, pak i „kus papíru k psaní“, „dopis“

(3) přejímání/„vypůjčování“ slov z jiných jazyků

č. *gól* < ang. *goal*

č. *mlok* < něm. *Molch*

internacionalismy: *lingvistika, demence, sport*

Vznik nových slov z hlediska zformování jazykového znaku

(1) tvoření nových slov, (2) rozšiřování významu už existujících slov

- forma (označující) i význam (označované) jsou domácího původu, tedy z daného jazyka
- = celý znak (slovo) je domácího původu

označující (forma)	} domácí původ	<i>vodník, teploměr, hrách setý, list</i>
označované (význam)		

(3) přejímání/„vypůjčování“ slov z jiných jazyků

- forma (označující) i význam (označované) jsou cizího původu, tedy z jiného jazyka, ze kterého se přejímá
- = přebírá se celý jazykový znak

označující (forma)	} cizí původ	<i>mlok, gól</i>
označované (význam)		

(4) Speciální případ obohacování slovní zásoby – kalkování

- forma (označující) je domácího původu, ale význam (označované) je přejaté z jiného jazyka
- = vzorem pro výstavbu z domácího materiálu bylo slovo z jiného jazyka

označující (forma)	domácí původ
označované (význam)	cizí původ

Postupy při kalkování

(1) kalky slovotvorné (vznik nového slova podle vzoru slova cizího)

a) derivace:

č. *pro-sadit* < něm. *durch-setzen*

č. *počít-ač* < angl. *comput-er*

b) kompozice

č. *mrako-drap* < angl. *sky-scrap-er*

d) frazémy

č. *být v obraze* < něm. *im Bilde sein*

c) víceslovné pojmenování:

č. *horské kolo* < angl. *mountain bike*

e) zkracování??

č. OSN < UN ??

(2) kalky významové (vznik nového významu už existujícího slova)

č. *myš*

1) „hlodavec“

2) „prostředek ovládnání počítače“ pod vlivem významu anglického *mouse*

Produktivita

schopnost účastnit se tvoření nových slov

– rozdíly mezi jazyky v produktivitě jednotlivých způsobů slovo tvorby
(derivace : kompozice)

něm. *Rindfleischetikettierungsüberwachungsaufgabenübertragungsgesetz*
„zákon o přenosu povinností při kontrole označování hovězího masa“

Produktivita

schopnost účastnit se tvoření nových slov

– rozdíly mezi jazyky v produktivitě jednotlivých způsobů slovo tvorby
(derivace : kompozice)

něm. *Rindfleischetikettierungsüberwachungsaufgabenübertragungsgesetz*
„zákon o přenosu povinností při kontrole označování hovězího masa“

– rozdíly uvnitř konkrétního jazyka mezi jednotlivými slovo tvornými
morfémy

č. *-tel* : č. *-ež*

Jazykové roviny

tvárosloví

slovo? → ???

morfém → morf, alomorf

znak (forma + význam)

neznak (jen forma)

hláskosloví

foném → fon, alofon

písmo

grafém → graf, alograf

Jazykové roviny

_____ lexikologie lexém → lex, alolex

_____ tvarosloví morfém → morf, alomorf

znak (forma + význam)

neznak (jen forma)

----- hláskosloví foném → fon, alofon

----- písmo grafém → graf, alograf

Lexikologie

– zkoumá slovní zásobu jazyka (lexikon) jako systém jednotek

lexém (lexikální jednotka):

– abstraktní znaková jednotka (forma + význam) v langue

– u ohebného slova je to souhrn všech jeho tvarů (*muž0, muže, mužích*, atd.)

lex:

konkrétní manifestace, realizace lexému v textu, v parole

Lexikologie

slovní zásoba (lexikon)

– souhrn všech lexémů v daném jazyce, celkem statisíce jednotek

– z hlediska mluvčího (různé v závislosti na věku, vzdělání atp.):
aktivní sl. zásoba: 5–10 tis.

pasivní sl. zásoba: cca šestinásobek aktivní slovní zásoby

Lexikologie

třídění lexémů

a) z hlediska počtu slov v lexému

– jednoslovné: *oko*

– víceslovné: a) pravidelné (víceslovné termíny): *kyselina sírová*

b) nepravidelné (idiomy/frazémy): *nechat na holičkách*

b) z hlediska motivovanosti

– nemotivované (značkové): *noha*

– motivovaný (popisné): deriváty (*nožka*), kompozita (*stonožka*),
frazémy (*vzít nohy na ramena*)

c) z hlediska významu

– apelativa – obecná jména: označují třídu/množinu: *oko, strom, kosmonaut*

– propria – vlastní jména: označují jednotlivinu: *Petr, Vltava, Gagarin*

– přechody: a) apelativizace proprií (*Jar* → *jar*, *Švejk* → *švejk*)

b) proprializace apelativ (*písek* → *Písek*, *habry* → *Habry*)

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(a) hyponymně-hyperonymní vztah

– pojmový vztah mezi členem či podtřídou a třídou:

hyperonymum (nadřazený lexém): *ryba*

hyponymum (podřazený lexém): *kapr, štika, losos*

– **kohyponymie**: vztah mezi dvěma hyponymy téže úrovně: *kapr – štika*

– hyperonymum má širší rozsah významu, ale menší obsah

– hyponymum má užší rozsah významu, ale větší obsah

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(b) vztah synonymie

- vztah mezi lexémy, které mají stejný/podobný význam, ale odlišnou formu
- úplná synonymie? *hezký : pěkný, zde : tady, jídlo : pokrm ??*
- částečná synonymie: *zemřít : zesnout : zdechnout, jaro : vesna*
 - základní člen + členy s různými stylovými příznaky
(knižní, hovorový, básnický, vulgární, atp.)

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(c) vztah opozitnosti

– vztah mezi lexémy, které mají opačný význam

– antonymie: *malý* : *velký*

– komplementarita: *živý* : *mrtvý*

– konverzivnost: *učitel* : *žák*, *koupit* : *prodat*

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(d) vztah homonymie

- vztah mezi lexémy, které mají různý význam, ale stejnou formu
- stejnost formy je náhodná, slova mají odlišný původ

objetí „jízdou vykonaný pohyb dokola“ (< *jet*)

objetí „obemknutí v náručí“ (< *jmout*)

role „pole“ (domácí)

role „herecká úloha“ (přejaté z něm. < fr.)

servis „podání ve sportu“ (přejaté z ang. < fr.)

servis „jídelní soubor“ (přejaté z fr.)

servis „opravářská služba“ (přejaté z ang.)

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(d) vztah homonymie

druhy homonym:

- homonyma úplná: *raketa* „létací zařízení“ : *raketa* „pálka“
- homonyma částečná: *los* „poukázka loterie“ : *los* „severské zvíře“

homonyma „nepravá“:

- homografa: *panický* [panický] (< *panika*) : *panický* [paňický] (< *panic*)
- homofona: *objet* : *oběd*, *výška* : *vížka*

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

(d) polysémie

- existence více významů jednoho a téhož lexému (jednotlivé významy = lexie)
- vztahy mezi významy nejsou náhodné, jeden pochází z druhého na základě

a) vnější podobnosti (metafora):

zvonek „malý zvon“

→ „rostlina s květem podobným zvonku“

→ „domovní přístroj ke zvonění“

b) vnitřní souvislosti (metonymie):

dušičky „svátek/památka zesnulých 2. listopadu“

→ „druh pečiva připravovaný v tento den“

Paradigmatické vztahy mezi lexémy

polysémie nebo homonymie?

polysémie → homonymie:

ztráta povědomí o souvislosti významů (rozpad polysémie)

prát „mlátit, bít“ : *prát* „zbavovat špíny“

×

homonymie → polysémie

sekundární přiblížení původem odlišných lexémů:

vlna „vzednutí vodní hladiny“ : *vlna* „hustá srst některých zvířat“

Syntagmatické vztahy mezi lexémy

kombinatorika lexémů

kolokabilita

- schopnost lexému kombinovat se s jinými lexémy
- velké rozdíly od vysoké kolokability až po minimální (monokolokabilita v rámci frazému)
- významy kombinovaných lexémů musí být kompatibilní (**špičatý kruh*)

Onomastika

třídění vlastních jmen (proprií)

a) bionyma

- antroponyma: *Jaroslav, Češi*
- zoonyma: *Alík, Pegas*
- fytonyma: (lípa) *Košatka*

b) abionyma = toponyma

- kosmonyma: *Měsíc, Uran*
- geonyma
 - choronyma – větší celky (*Evropa, Sahara*)
 - oikonyma – vl. jm. místní (města, obce, domy)
 - anoikonyma – vl. jm. pomístní
 - hydronyma (řeky, potoky, jezera, moře)
 - oronyma (kopce, hory, skály, průsmyky)
 - hodonyma (silnice, tunely, mosty)
 - urbanonyma (ulice, náměstí, veřejná prostranství)

Jazykové roviny

_____	syntax	věta	→ výpověď'
_____	lexikologie	lexém	→ lex, alolex
_____	tvarosloví	morfém	→ morf, alomorf

znak (forma + význam)

neznak (jen forma)

-----	hláskosloví	foném	→ fon, alofon
-----	písmo	grafém	→ graf, alograf

Syntax

definice věty?

větné členy:

- podmět
- přísudek
- předmět
- přívlastek
- doplněk?

Syntax

větné členy

podmět (subjekt)

- větný člen, kterému se přísudkem přisuzuje nějaký příznak (děj, stav)
- obsazen jménem v nominativu (*Miloš trpí*)
 - větší skupinou v nominativu (*bratr Miloš trpí*)
 - jménem v jiném pádu? (Tam napadlo *sněhu!* *Pět chlapců odešlo*)

přísudek (predikát)

- obsazen slovesem v určitém tvaru
- slovesný (*Miloš trpí*)
- jmenný se sponou (*Petr je učitel*)
- + složený (*Miloš musí trpět*)
- + složený (*Petr musel být učitelem*)

mezi podmětem a přísudkem je **vztah predikace – přísouzení**

formálně vyjádřeno **kongruencí** – shodou v čísle, rodu

(*Petr spal, Kamila spala, žáci spali*)

Syntax

větné členy

předmět (objekt)

- vyjadřuje osobu nebo věc, které se týká činnost vyjadřovaná predikátem
- mezi přísudkem a předmětem je **vztah rekce – řízenost**
- = sloveso v predikátu vyžaduje doplnění v konkrétním pádě (všechny pády kromě nominativu)

obsazen jménem

a) v akuzativu (přímý předmět): Petr nese *dopis*.

b) v jiném pádě než akuzativu (nepřímý předmět):

Petr se dotknul *stolu*.

Petr věřil *matce*.

Petr diskutoval *o politice*.

Petr hodil *kamenem*.

Syntax

větné členy

přísllovečné určení (adverbiale, komplement)

- vyjadřuje bližší okolnost děje
 - podle významu → p. u. místa, času, způsobu, míry, příčiny, důvodu, ...
(otázky kde, kdy, jak, jak moc, proč, ...)
- forma není ničím řízena, **vztah volné závislosti**
- obsazen:
 - adverbiem (Petr jel *včera opatrně*; Petr zůstal *doma*)
 - jménem v jiném pádě než nominativu (Petr četl knihu *celý den*)

Syntax

větné členy

přívlastek (atribut)

– vyjadřuje vlastnost (otázka *jaký?*)

– rozvíjí substantivum, které je:

v podmětu (*Hodný* Petr nese dopis)

v předmětu (Petr nese *těžkou* tašku)

– obsazen:

adjektivem (*hodný* Petr) – přívlastek shodný

substantivem (kus *cukru*) – přívlastek neshodný

Syntax

souvětí

věty hlavní

věty vedlejší

vztah mezi větami v souvětí (vyjádřen pomocí spojek):

– souřadný (parataxe)

Petr spí a Eva si čte.

Maminka říkala, že *Petr spí a Eva si čte.*

– podřadný (hypotaxe)

Maminka říkala, že Petr spí.

Jazykové roviny

_____	syntax	věta	→ výpověď
_____	lexikologie	lexém	→ lex, alolex
_____	tvarosloví	morfém	→ morf, alomorf

znak (forma + význam)

neznak (jen forma)

-----	hláskosloví	foném	→ fon, alofon
-----	písmo	grafém	→ graf, alograf